

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

52 P.B.

Coll. No. 716

Title Kārya-pañkāśa-
tīkā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 716 Subject : Rhetoric.

Title : Kāvya-prakāśa - tīkā

Author : Sarasvatī Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.5" by 4" Extent : 6 to 39 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins & Ends abruptly.

दो अतिव्याप्तिः। अतः नूनं दोषाविति। तथापि माधुर्यादिगुणरहिते अतिव्याप्तिः न दृश्यते।
एवमत्र लेखारहिते गामान्दोषादिव्याप्तिः तदर्थं अनलं कृतीति। ननु ईषदर्थे अनुदराक
द्विद्वत्संज्ञायां लेखारहिते दोषादिनिरूपणार्थं तरेण काव्यस्य निरूपणं न संभवतीत्यत आह
त्रिगुणोपादयो दोषा गुणारससमवायिनो धर्माः। अलेखारससंयोगादुक्तं एतत् अत एवाव्याप्तिः।
पीत्येतद्व्याकरोति। कापीति। अलेखारससमात्रस्य विवक्षितत्वात्। उभयत्रापि नाव्याप्तिरित्यर्थः।
अथ मधुपपादने सत्यपि गुणालेखारमदुल्लेखोपलेशोपि परित्याज्यं काव्यमिति दर्शयितुं।
राहित्येण यत्नमस्तीति दर्शयति। यथेति। काव्येऽप्यकारेण रोधसिद्धतसंकेतापरपुरुषरतिमपह्न
यस्याप्रत्ययः प्रथमसंभोगेन कोमारं हतवान् एवमेवात्र ता एव चैत्रमासरात्रयः विकसितमालती
गंधकाः। द्वीपकाः। त एव भूलीकदेववायकाः। अन्यकदेवानां वसंते अस्मत्तवात्। अहमपि सेवामि

अर्थस्मीतिनिपातः एवमत्ररक्तदीपनादीनां सद्भावेऽपि तत्र अनुभूतेन मदातीतेरेव सितरुणां अधोभागे रति
 रलीलाकारे विषये मनः उत्कण्ठं भवति। अत्र वरादिसामग्र्यां सव्यो उत्कण्ठालक्षणाकार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो
 वारः। सामग्र्यां सव्यो कार्यानुत्पत्तिरिति तस्यालक्षणां सवास्फुटः कार्यानुत्पत्तिकोटेरकथनात्। रेखादीरेको
 ताभावेऽपि उत्ककार्यानुत्पत्तिरिति विभावनालंकारः। कारणभावे कार्यानुत्पत्तिरिति तल्लक्षणां। अयमप्यस्फुटः।
 किंसाध्यभावकोटेरवर्णनात् इत्यभिप्रेत्याह॥ अत्रेति। ननुरसस्य प्रतीयमानत्वात्। रसवदलंकारः।
 न्याय्यत्वाद्वाक्याह। सस्य हीति। प्रधानभूतोरसादिरनलंकारः। अत्र प्रधानभूतोऽलंकार इति अत्र
 न्यायलक्षणां नुस्माद्विज्ञेयाणां सर्वेषां लक्षणां वाच्यं तद्विहाय ध्वनेरेवलक्षणाप्रतिपादनम
 ॥॥॥ तदेदानीति। तस्य काव्यस्य विशेषणान्। क्रमेणेति। इदमुत्तममित्यादिना अतादृशीत्या
 दिना च। कथयतीत्यर्थः। वाच्या व अर्थात्। अतिशयः। तन्मूलकारः। अतिशयि तन्मूलकारः।

एवमत्ररक्तदीपनादीनां सद्भावेऽपि तत्र अनुभूतेन मदातीतेरेव सितरुणां अधोभागे रति
 रलीलाकारे विषये मनः उत्कण्ठं भवति। अत्र वरादिसामग्र्यां सव्यो उत्कण्ठालक्षणाकार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो
 वारः। सामग्र्यां सव्यो कार्यानुत्पत्तिरिति तस्यालक्षणां सवास्फुटः कार्यानुत्पत्तिकोटेरकथनात्। रेखादीरेको
 ताभावेऽपि उत्ककार्यानुत्पत्तिरिति विभावनालंकारः। कारणभावे कार्यानुत्पत्तिरिति तल्लक्षणां। अयमप्यस्फुटः।
 किंसाध्यभावकोटेरवर्णनात् इत्यभिप्रेत्याह॥ अत्रेति। ननुरसस्य प्रतीयमानत्वात्। रसवदलंकारः।
 न्याय्यत्वाद्वाक्याह। सस्य हीति। प्रधानभूतोरसादिरनलंकारः। अत्र प्रधानभूतोऽलंकार इति अत्र
 न्यायलक्षणां नुस्माद्विज्ञेयाणां सर्वेषां लक्षणां वाच्यं तद्विहाय ध्वनेरेवलक्षणाप्रतिपादनम
 ॥॥॥ तदेदानीति। तस्य काव्यस्य विशेषणान्। क्रमेणेति। इदमुत्तममित्यादिना अतादृशीत्या
 दिना च। कथयतीत्यर्थः। वाच्या व अर्थात्। अतिशयः। तन्मूलकारः। अतिशयि तन्मूलकारः।

व्यावादि निःकृतः मत्सकाशात् त्वंवापी स्नातुं गतासितस्य अधमस्योतिकं पुनर्न गतासि ॥
 अत्र स्यात्तागमः ॥ दुस्वप्राप्तिस्तयानज्ञायते ॥ वापीं स्नातुं गतासीति कुतो वरा मृत इत्या कांक्षायामा
 गोषयथा तथा व्युत्तं चंदनं यस्यात् ॥ अधरश्च नितरां मृष्टो पगतो रागो यस्य नेत्रे च दूरं अत्यर्थं आविद्यमानौ
 ॥ इयंतान्नुः संजातरोमां च ॥ अत्र अधमपदसहायानां व्युत्पादीनां व्यंजकत्वमभिप्रेत्याह ॥ अत्रेति ॥ तत्रैव
 ॥ ग्राह्यालिंगनेन च तं ननु क्षालितं ॥ चंबनेन नितरां मृष्टो ॥ तच्छीघ्रतश्चंबनेन अत्यर्थमनेन न त्वीपदत्त
 तत्त्वं ननु पुनरुक्तं तत्त्वमात्रं हती मस्य पुनरुक्तं नित्यधमत्वं ॥ अत्र स्नातुं गतासीति विधेः काका निषेधप्रतीतिः
 निषेधात् ॥ काका तत्रैव गतासीति विधिप्रतीतिर्वा च्याहुं ग्यस्य चमत्कारः ॥ उत मे काव्यं सोदाहरणं ल
 काव्यं लक्षणमाह ॥ अत्राह शीति ॥ अत्राह शीत्यस्यार्थमाह ॥ वाचादिति ॥ व्यंग्ये वा च्यार्थाव अत्राह शि
 प्तिकाव्यं मध्यमं तदवगुणीभूतं व्यंग्यं इति कश्चित्मि त्यनुव्रज्यते ॥ तस्योदाहरणमाह ॥ तथेति ॥ का

काव्यं गम्यते न तत्र स एव कोतिशयितः कामुक इति द्यो यता तं न वचं जुलमं जुर्थासंयुक्तं करं मुहुर्मुहुः पश्येत् ॥
 तद्वत्संमुखकोतिर्मेलिना भवति ॥ अत्र न वतीति वर्तमानव्यपदेशेन दर्शनवैवर्ण्ययोरविरामो मुच्यते स्वयं स
 त्रिगुणोत्तमं वचं जुलमं जरीत्यादि पदेनेत्यर्थः ॥ तदपेक्षया व्यंग्यापेक्षया ॥ कामुकदर्शनेन कामिन्याः मुखविकास
 ॥ अत्राह शीति ॥ अत्राह शीत्यस्यार्थमाह ॥ वाचादिति ॥ व्यंग्ये वा च्यार्थाव अत्राह शि
 प्तिकाव्यं मध्यमं तदवगुणीभूतं व्यंग्यं इति कश्चित्मि त्यनुव्रज्यते ॥ तस्योदाहरणमाह ॥ तथेति ॥ का
 ॥ अत्राह शीति ॥ अत्राह शीत्यस्यार्थमाह ॥ वाचादिति ॥ व्यंग्ये वा च्यार्थाव अत्राह शि
 प्तिकाव्यं मध्यमं तदवगुणीभूतं व्यंग्यं इति कश्चित्मि त्यनुव्रज्यते ॥ तस्योदाहरणमाह ॥ तथेति ॥ का

तासा आकांक्षितानां योग्यानामेकबुध्युपास्तुत्संनिधिः। योग्यताबाधकप्रमाणविरुद्धास्तद्वशात्
 वेत्यादि वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये। संकेतग्रहणमन्निप्रतीयमानास्यदोषादोक्तं
 प्रतीयमानो विशेषवपुरुल्लिङ्गनस्वरूपः। पदार्थव्यतिरिक्तः वाक्यार्थोपि स्फुरति। अपिशब्दात्पदार्थो
 यन्निमित्तेन प्रतीयमानादिति प्रमाणमुक्तं। गामानयशुक्लादौ देहेनेत्यादौ पदानि स्वार्थमभिधाय
 तिहृदयतिष्ठे अभिहितवयवादिनः। चक्रेवनेनायमेव पक्षः प्रामाणिक इति सूचितं। अभिहितं
 यत्नेन सूचितं पक्षान्तरमाह॥ वाच्य इति। पदानि। अनितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयतीति यो वदति स अ
 न्नस्य मन्त्रं दुष्यते। अतएव वाक्यार्थो वाच्यः। एकवचनेनास्या प्रामाणिकत्वं सूचयति। व्यञ्जकस्य
 पादानां किमर्थं इत्याशं दत्तं वाक्याह। सर्वेषामिति। वाच्यलक्ष्यं यानां व्यञ्जकत्वमिष्य
 अपिशब्दात्वाच्यत्वादिरिकमपि वाच्यलक्ष्यो रर्थयोर्व्यञ्जकत्वेन तत्प्रतिपादकयोर्वचकत्वात्।

६

तावद्योऽत्रत्योऽपि परंपर्याकव्योपयोगादुपादाने युक्तमिति भावः। वाचादीनां व्यञ्जकत्वं क्रमेणोदाहरति। तत्रेति। का
 हिदन्तसंकेतान्न निगमिषुः। आलोक्त्याश्च प्रतिकथयति। एतत्तः। अनेन सुखालुतानां र्थेऽपि चिन्तितः। द्वरोवग्रणं
 ति। ग्रहोपकरणं तदुलादि। अत्रनावश्यककर्तव्यत्वं सूच्यते। अज्ञा। अघनेन शीघ्रत्वं सूच्यते। इः खलु। नथिति। नारु
 वृत्त्यादि अंकयितं। त्वमस्त्यया अनेन मया आलोको नोत्पादित इति सूच्यते॥ तात्तस्मात्॥ नृणां अनेन प्रेरणार्थः सू
 च्यते॥ किं कुर्यात्किं करणीयं। एमेच्च। एवमेवाणानां वासरो वासरः। गइतिष्ठति। अनेन सापेकाले मम प्रतिव्रताया
 मम तेनोदिते इत्यात्मनः शुद्धत्वं द्योतते। त्वस्याप्रेरयेति वा। अत्र किं व्यंग्यं इत्याकांक्षायां आह। अत्रेति। प्रमाणांतरा
 न्तव्यभिचारिणीरूपवक्तुवैशिष्ट्यात्वाद्यर्थो व्यञ्जक इत्यभिप्रायः। विन्यायिकास्वप्रियोपभृता इती प्रत्याह। स
 हि। अस्मिन्मज्जक ए। मम कृते सुहये। सुभगा। साहेती॥ साधयंती॥ प्रार्थयमानेत्यर्थः। एजदेहावावे। इति सूत्रेण एव

शाने अहदिश पदोसाहंतीत्यपि पाठांतरं। खणो। खणो। क्षणो। क्षणो। ह। मिया। हना। असिसद्रावने सहकरणिज्जसरि
 सिपा। सद्रावस्त्रे करणीयसदृशं। दावा। तावत्। विर। अं। विरचितं। तुम। ए। तया। अ। ल। हं। किं। व्यं। पं। व। कि। मिया। कं।
 द्यापां। द्विभागमाह। अत्रेति। वाक्यस्य विपरीतलक्षणयाशक्तत्वं लक्ष्यार्थः सवहतीत्युक्तो द्वयविशेषाद्यंज
 करणार्थः। काचि। कासुकं प्रति संकेतस्थलमेतदित्यभिप्रायेणाह। उवा। पश्चा। लिखल। लिखंदा। निश्चलनिष्प
 ३। अलाया। वलाका। विसिनी। पत्रमिविसीती। पत्रेरेहइराजते। केवा। निम्मलमरगा। अभा। अणपरिधिआति
 नलमरकतभाजनप्रतिस्थिताशंखसुद्धि। शंखसुक्तिरिव। चलनंशरीराव्यापारः स्पंदोऽप्यव्यापारः इति नपे
 नुरुक्तं। मरकतेत्यादिना न केवलं वर्णसाम्यं। किंतु अवेतनव्यापारनिर्क्रियत्वं। अत्रां। प। स्प। व्यंजकत्वं
 शयति। अत्रेति। निष्पंदत्वेन वाच्येन विश्वासयुक्तत्वं व्यंजनेन जनइहितत्वं व्यप्यते। फलितमाह। अतइति। प्रकारं २०

संकेतो नाम शब्दार्थयोः संबंधावधारणं शब्दस्य संकेतिता र्थमिदं यत्कलसंकेतिता र्थज्ञानमंतरेणानसंभवतीति संके
 तितमर्थविभजते। संकेतितइत्यादिना संकेतविषयः कृतः संकेतितः आदिशब्देण क्रियाघटकाशङ्क्यते। ननु व्य
 क्तिरेव संकेतिता र्थो युक्ताः। अर्थक्रियाकारित्वेन पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वात्। इत्याशंकाह। यथापीति। न
 नु सर्वा सुवृत्तिः सुसंकेतः कतिपया सुवा। तत्राद्यं निरावष्टे। आनंत्यादिति द्वितीयं निराकरोति। व्यभिचारदिति। व्यभिचारः
 संवेत्तार्थव्यतिरिक्तेपि गवि गोव्यवहारः। इति शब्दः तदुपधावेत्वेत्युत्तरत्र संवध्यते। व्यक्तेः संकेतिता र्थत्वपत्तेर्दोषांतरमा
 ह। गोः सुक्तइति पदियक्तिमात्रं संकेतितो र्थः तदा जातिर्युगादिविभक्तत्वेन न व्यवधीयेत किं नु व्यक्तिर्यक्तिरित्येव व्यव
 दीयेतेत्यर्थः। वकारः। उक्तदोषसमुच्चयार्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति। तदुपाधविति। तस्याव्यक्तेः उपाधौ विशेषणो जात्यादौ
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः। जात्यादीनां भेदं वक्तुं उपाधिविभजते उपाधिव्यति। व्यक्तवमेव विस्तृतो नै सन्नि को धर्मः वक्ता

तरेण विश्वस्तत्त्वस्य अंगस्य अंजकत्वमाह। अथवेति। पदित्वमत्रागतोभूत। हिवलाकाया विश्वस्तत्त्वं नोपपद्यत इति भावः।
 अथ स्वरूपकथनानंतरं प्रागुद्दिष्टवाचकादीनां अयं लक्षणवसरति। उन्नरश्लोकमवतारयति। वाचकादीनां मि
 ति। योर्थमभिधत्त इत्युक्ते लाक्षाणिकादावति व्याप्तिः। तदर्थं संकेतितमिति। एवमपि अत्रिंशतिभिर्वाचनवादे गंगायां घोषर
 त्वादिमुख्यार्थव्यवहितं तज्जडावपि संकेतसद्भावांगीकारादतिव्याप्तिरित्यत आह साक्षादिति। तावत्तु च माने
 इह गीतादि विषया मतिव्याप्तिः। तस्मिन् रिहाराय शब्दप्रस्तावाचयः शब्द इति इष्टं। यस्मिन् न दोलने संकेताभावः। तत्र सं
 केतितमर्थं योभिधत्त इत्येकं लक्षणं यः साक्षादभिधत्त इति द्वितीयं। अभिधत्त इति संपादयतीर्थः नत्वभिधया बोधय
 तीति। अभिधया प्रतिपादको वाचकः। वाचक व्यापारो मिधेयस्य न्यायप्रसंगात्। संकेतं प्रतिविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन् लो
 कं व्याकरोति। इहेत्यादिना। इह लोक व्यवहारे अगृहीत संकेतस्याप्यर्थमात्र प्रतीतिरस्तीति तन्निवृत्तये विशेष्यः। तां।

वही। अथपि आरोपितो धर्मः। वस्तु धर्ममपि विभजते। वस्तु धर्म इति। सिद्धमपि विभजति। सिद्धोपाति। आद्यः पदार्थस्य प्राण
 इव प्राणपदः। जातिं विना वस्तुनः स्वरूपमेव न सिद्धेदित्यर्थः। जातेः प्राणप्रदत्वे संमतिमाह। उक्तं हीति। स्वरूपेण
 पदं मात्रेण गौरीति व्यवहर्तुं न शक्यते। अतिप्रसंगात्। नाप्यगौरिति व्यवहर्तुं न शक्यते। अतिप्रसंगात्। नाप्यगौरिति व्यवहर्तुं न शक्यते।
 रिति व्यवहर्तुं। अगौरावृत्तत्वात्। अतः गोत्वजातियोगादेव पदार्थस्वरूपलाभ इत्यर्थः। अगौरित्यत्र टचूनभवति। नत्र
 लक्ष्यरूपादिति निषेधात् द्वितीयो विशेषाधानहेतुः शुक्लादेर्लक्षणस्य विशेषाधानहेतुत्वं कथयति। शुक्लादिना हीति। अ
 तेन उक्तं तन्न स्य दुष्यस्य पञ्चादुणेन विशेषे दर्शितं। अतो जातिर्युगयोर्महान् मेदः। अथ स्पलक्षणा माह। सध्वइत्यादि
 ना। पूर्वापरीक्षताः अधिश्चयणादयो वयवाः यस्याः पवनादिक्रियायास्तद्वृत्तः। वक्तव्यद्वेष्टादिव उक्तं चतुर्थमुपाधि विश
 दयति। इति। स्वरूपं स्यादस्वरूपं स्यात्। त्ववर्णवुध्यानितरां प्राप्तां पूर्वपूर्ववुध्यावुर्ध्वाहं। अंतर्वुध्यास्फुटतरावभासा

संज्ञाक्रमं स्फोटस्यैकत्वाद्वा संज्ञाक्रमं इति शब्दो हेतौ। द्वितीयस्तज्ज्ञात्यादिविभागपरिसमाप्तिघोतकः। उक्तेर्यसंम
 तमाहा गौः शुक्ल इति। ननु प्राणप्रदत्तं नाम जातिलक्षणं काणादैर्गुणत्वेन पठितेष्वगुणत्वादिषु अतिव्यापकमित्याशं
 क्यते। स संकेतमात्रवत्तत्त्वस्तत्परमाणुव्यवहारः। परमाणुत्वजातियोगादेवातो नातिव्यापकमित्याह। परमाणुत्वा
 दानामिति अथवा विशेषाधानहेतुर्गुण इत्यव्यापकं लक्षणां अणुसहर्षद्वयसंवेतिकणादेन गुणत्वेनामिहिता
 दानां जातिनां नित्यत्वेन विधायकत्वाभासादित्याशंकतेषां वस्तुतो गुणत्वाभावात्त्राव्यापकमित्याह परमाणुत्वादीनामि
 ति। परमाणुत्वादीनामिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः। न चैकत्वाद्जातेरुपाधिवत्तत्त्वगुणादीनामुपाधित्वे प्रतिवस्तुभिन्न
 तीति। न चैकत्वादिदोषस्तदवस्थ इत्याशंक्याह। गुणेति। अत्र यमेदाद्रिन्न इव प्रतीयते परमार्थतत्त्व एक एव शुक्ल इति गुणः स
 चैकत्वेत्यर्थः। तदुक्तं। कर्मैकं जातिरप्येका जगत्सिक्तो सुपो इति एकस्योपाधिवशादनेकत्वप्रतीतो दृष्टान्तमाह। यथेति।

वही शुक्रोदर्यणः। मेद इव लक्ष्य इत्युच्यते। जातदिरित्येतदुपपाद्यजातिरेवेत्युपपादयितुं शुक्लादिषु शुक्लत्वादिजाति
 नः। यथा तेवालेति। वातसुकाधुचारणभेदेनानि त्रेषु डिक् शब्देषु डिक् शब्दत्वं सामान्यमस्ति तदेव पिंडे आरोपितं सति डि
 क् शब्दान्वयेत्यर्थः। अर्थपिनानात्वमाह प्रतिक्षणमिति प्रतिक्षणं नित्रेषु पिंडेषु स्वाभाविकं डित्यत्वं सामान्यम
 यमर्थः। एतन्नुनासिकमता सुसारेण। प्रत्यहं भुक्तान्नं रसप्रवेशात्। शरीरोत्तरमिति वैशेषिकमता सुसारेण वा
 जातिरेवेति पक्षमुपसंहरति। इतीति। ननु मतांतराणामपि सत्त्वानि कुतो नोपन्यस्तान्। नीसत आह। तद्वानिति। जा
 तानां जातिवत्त्वात्कृतपक्षपदार्थ इति नेष्यपिकैः। अथो ह शतरगावृत्तिः संकेतित इति बोद्धेः। उक्त इत्यर्थः। प्रयोज
 नस्यैव मोरवमप्येगीकार्यमित्यत आह प्रकृतेति। मतद्वयोपन्यासे नैव संकेतितसाकल्यप्रतीतेर्मातातरोपन्या
 सोदर्थ इत्यर्थः॥ वाचकेशद्वयमभिधाय लाक्षाणिकं विवक्षितं तदुपपुक्तलक्षणालक्षणोपयोगित्वेन मुख्यार्थ

यो माह। स इति नामिधासमयाभावादित्यादौ अमिधामवहारदर्शनात्। मुख्यार्थनिरूपणप्रस्तावेतोलक्षयति। तत्र मुख्य
 इति श्लोके स इत्यस्य असेत्यस्य वार्थमाह। स इति। असेतीति वा। तत्र सांक्षान् संकेतिते अर्थे शब्दस्य व्यापारो भिद्ये
 भावालक्षणा मुख्य इति वक्ष्यमाणारोपितनलक्षणापेक्षयोक्तं। अन्यथा सांक्षान् संकेतिते अर्थे शब्दस्य व्यापारांतरा
 भावात् मुख्यग्रहणमनर्थकं स्यात्। **लक्षणायां लक्षणा** माह। मुख्यार्थेति। मुख्यार्थवाधतयोगाभ्यां अन्यार्थेति लक्ष
 णेति पाद्यत इति यत्सालक्षणे तैत्तरीयलक्षणां न चैवं सति यच्छब्देन लक्ष्यत्वपरामर्शः स्यात् न ह्येवालक्षणा।
 यालक्ष्यत्वं लक्षधर्मः। लक्षणाखलक्षधर्म इति चेत्। नायच्छब्देन लक्ष्यत इत्यत्रास्यात्तुणा भूतप्रतिपादनमात्र
 नेव परामर्शते। प्रतिपादनं तु प्रतिपादकधर्म एव। अतो नोक्तदोषः। अथ वाप्यतयतो व्यापारादप्यर्थेति लक्ष्यते सालक्ष
 णाप्रयोजनलक्षणावेति विभागः। नवलक्षणांतर्भूतं। तथा च एकैकस्यांतर्भूतविशेषातिः उभयंतर्भावे त्वसंभवः।
 सति प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गोपादानं रूढितोर्थप्रयोजनादिति लक्षणाविभागपरं रूढितुल्यं।

१३

वही **लक्षणा** वाक्यमुदाहरणानिष्ठत्वेन वाकरोति। **कर्माणीत्यादिकुशात्** ति आदत्त इति कुशल इति मुख्यार्थेति प्रणेन
 संभवतीत्याह धर्मग्रहणेति। प्रयोजनलक्षणायां अपि मुख्यार्थवाधं दर्शयति। गंगायां घोष इति। तद्योग इति वाकरोति
 नवलक्षणादिति। रूढिलक्षणायां विवेकत्वादिसंबंधाः। प्रयोजनलक्षणायां सामीप्यादिः। रूढितुल्यस्यार्थः प्र
 योजनमाह। तथेति। येषां पावनत्वादीनां। तथा च अतिशयेन मप्रतीतिः। तथेति अतिशयेन प्रतिपादनरूपात्। आ
 रोपिता किंसेतवाच्ये स इति। यद्यपि गंगायां घोष इत्यत्र गंगाशब्देन प्रसापितं स्त्रीरेलक्षयतीत्यर्थव्यापारोलक्षणा
 न शब्दव्यापारस्तथापि वाच्यधर्मावाचकेशब्दे आरोप्यते। अतः शब्दालाक्षणा क इत्यर्थः आरोपे हेतुमाह। सांतरार्थेति
 छ इति। अतरेव्यवधानेन न सह वर्तते व्यवहितस्तीरादि। स हि मुख्येन व्यवधीयते। अतस्तीरादिविषयो व्यापारः मुख्य
 र्थ एव न तु निवृत्तव्यापारगंगादिशब्दगतः। अतः स शब्देन संभवतीति अत्र आरोप्यत इत्यर्थः। विभागाभावाद् रूढिलक्षणां सुपेत्य प्रयोजन
 लक्षणा।

पवारलक्षणं ताठस्य महानस्तीत्यर्थः। तारस्याभावेनैव प्रयोजनसिद्धिः। ससाधयिषुरन्वयं दर्शयति। तद्यदीनामिति। प्रतिपादने
 कृते तत्र प्रतिपत्तिरसौ ज्ञानं भवतीति शेषः। तस्याधसत्यां अनंतरं पावनत्वादि प्रयोजनसिद्धिः। व्यतिरेकं दर्शयति। गगेति
 नादात्म्यप्रतीत्यभावेनारस्यगंगासंबंधमात्रप्रतीतिः। मुख्यशब्दासूलक्षणाया विशेषाभावान्न प्रयोजनसिद्धिरित्येवं सुप
 वारेणामिश्रत्वमिति अनयोरित्यादि ग्रंथं व्याकुर्वीत। तदसंगतं। भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैकारोपणरूपोपचारमिश्रित
 स्फुटो रयमिति। तसाधवसानभेदे विद्यमानत्वेन तस्यापि शुद्धत्वप्रसंगात्। ननु तत्र गुणयोग एवोपचारः। अत्र पूर्वो
 क्त एवोपचारस्तदमिश्रत्वशुद्धत्वमिति चेत्। न शुद्धत्वेऽनुगतनिमित्ताभावप्रसंगात्। न चैकारोपणसुपवारस्तदमि
 श्रत्वशुद्धत्वमिति चेत्। न अपूर्णतयापुनरेवेदं इति वक्ष्यमाणयोः शुद्धसारोपसाध्यवसानभेदयोरारोपिततादात्म्य
 योः शुद्धत्वाभावप्रसंगः। तस्मादेवं व्याख्यातं कर्तव्यं। उपचारो नाम गुणयोगस्तदमिश्रितत्वं। अतएव वक्ष्यमाणो गोर्वा

हीको गौरयमिति वसारोपसाध्यवसानभेदो वापि गोर्वाज्ञायादिना गुणेन मिश्रत्वात्। अनयोर्लक्षणलक्षणोपादानल
 क्षणयोर्लक्षणोपादानव्यतिरेकेण भेदकोतरमस्तीति केषां चित्तमते दृश्यति। अनयोरित्यादिना गंगायां घोषदत्तलक्षकं
 रस्यताठस्य नाम लक्षकस्योत्तमः गंगाशब्दो ध्रुवकोटिनिवेशाभावः। कुंताः प्रवीशंतीत्यत्र लक्ष्यं तटस्थे लक्ष्यानां कृति
 नाताठस्य नाम कुंतिशब्दो ध्रुवकोटिनिवेशाभावः। एतन्नाटस्थं अनयोर्भेदयोर्भेदरूपं भेदकं न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह।
 तद्यदीनामिति पादने कर्तव्ये प्रयोजनसिद्धयर्थं तादात्म्यप्रतीतिरंगीकर्तव्या। तथा वताठस्य नामास्तीत्यर्थः। तादात्म्यप्रति
 पत्तौ प्रयोजनसिद्धिरित्यन्वयमाह। तत्र प्रतीतिपत्तौ हाति। व्यतिरेकमाह। गगेति संबन्धतइति संबन्धतां कर्मणि द्विवचनस्य
 न्नप्रतीतिवित्यर्थः। ननु स्मितदेजहन्त्वाय रूपस्य लक्षणास्य तुल्यत्वात् लक्षणलक्षणसाध्यवसानयोर्भेदः। अयं
 भेदः गौणो साध्यवसाने सादृश्यनिबन्धनत्वं। लक्षणभेदे तु तदभावः। शुद्धेपि साध्यवसाने अपुनरेवेदमित्यादौ आरोपमाण

गतस्य धर्मस्य फलरूपत्वाभावः लक्षणाभेदे तु आरोप्यमाणगतस्य पावनत्वादेः फलरूपतमिथ्यत्वार्थः ॥ ॥ प्रामाकरासुलक्ष
णावन्नेर्गोण्याश्च भेदं कथयन्ति । तन्मतं निराकुर्वन् उपधारमिश्रं च भेदत्वेन निरूपयितुमाह । ~~सरोपात्वात्~~
सरोपात्वात् तत्तथा शब्दः स संबन्धे सारोपेति लक्ष्यनिर्देशः । अन्येति शुद्धलक्षणातो भेदः । तमेव भेदं तु शब्दोत्पत्त्यदर्शयति
। अनपकृततभेदाविति अनेन स भवसानयोर्भेदं दर्शयति । सारोपात्वात् निर्वाहाय तथा शब्दोत्पत्त्यर्थमाह । सामानधि
करणेनेति । मिश्रलक्षणाया एव भेदोत्तरमाह । विषयेतमिति व्याकरोति विषयिणेति । निगोर्ण इति आत्मपरिशेषीकृत
तादात्म्य इति यावत् विषयनिगारेण विषयाणो भेदप्रतिरध्यवसानेन सह वर्तत इति साध्यवसानिका । अनयोरेव प्र
त्येकं द्वे विध्यं दर्शयति भेदाविमविति सादृश्यादौणो संबन्धांतरतः । सुद्धो व्याकरोति इमाविति गोर्वाही क इति सारोपागो
प्यवाही कोनामदेशविशेषः तत्रत्यः पुरुषोपि वाहकः गौरयमिति साध्यवसानागोर्णा अत्रवाही कारोगवादिशब्दप्रवृत्ति

१६

निमित्तादीनां विप्रतिपत्तिं दर्शयति । अत्रहीति । स्वस्वगोशब्दस्यार्थो गोत्वं पिंडाकृती वा । तस्य सहचारिणः गोशब्देन लक्ष्यमाणः
परार्थवाहीकादिः गोशब्दो वाहीकशब्देन अनुपपद्यमान सामानाधिकरणत्वेन वधितमुख्यार्थः । स स्वार्थमिधानपुरःसरं स्वा
र्थसहचारितज्ञानादिगुणान्नलक्षयित्वा तन्नेव निमित्तीकृतसदृशवाहीकगुणद्वारेण तसदृशवाहीके उपवरितसम
पादो निवृत्त्यर्थः । अस्मिन्क्षेत्रे वृत्तिनिमित्तस्य सद्यमाणात्वं अधिकरणत्वं गोशब्दस्यासंकेतितवाहीकस्य भिद्येयकत्वं चेति त्रित
यमयुक्तं इत्यनुशयात्पक्षांतरमाह स्वार्थसहचारीति । गोशब्दाभिहितार्थो गवादिः स्वसमवेतज्ञात्यादिगुणभेदेन वाहीकगता
त्वात्पुणान्नलक्षयति । ननु गोशब्दो वाहीकस्य भिद्येयत्वार्थः । अस्मिन्क्षेत्रे लक्षकस्य गोशब्दार्थस्य लक्ष्यस्य वाहीकगतज्ञादे
असंबन्धेन संभवति । गुणोक्तसंबन्ध इति चेत् । नृविकल्पासहत्वात् । तत्किंच लक्षणगुणत्वं च लक्षणवत्त्वं वा नाधः । लक्षकस्या
वादेऽयत्वेन गुणत्वाभावात् । नपि द्वितीयः तस्य सजायात्वे गुणत्वेन गुणवत्त्वाभावात् किंचानाद्यादिगुणमात्रप्रतीतो

व
क
व
ति

३१

गौर्जीमिति प्रयोगप्रसंगादित्यस्यास्त्वामिमममडुष्टं पञ्चमाह साधारणोति गोवाहीकयोः साधारणगुणाज्जायादयस्तदापि
 रूपेण संबंधेन गोशब्दो वाहीकं लक्षयतीत्यर्थः अत्र हि गवादिशब्दप्रवृत्तौ साधारणगुणाश्रयत्वं निमित्तां अतो नोक्तदो
 षावकाशः। उक्तेर्ये समतिमाह। उक्तं चेति। अभिधेयेन स्वोत्तसा संवद्धस्तदादिः तत्प्रतीतिः तत्प्रत्यायकत्वं स्योत सोधर्मः।
 उपचारमिश्रत्वेन शुद्धालक्षणेति। उपचारमीश्रं गौणीमाह। लक्ष्येति यद्यपि प्रथमे पक्षे गवादावेवलक्ष्यमाणो
 ज्ञेयत्वेन वाहीकादौ इति व्याकर्तुं शक्यते। तत्रापि तत्र दोषाणां प्रदर्शितत्वात् लक्ष्यमात्रेण साधारणेनोभयत्रापि
 समाने ज्ञेयादिभिर्गुणैर्गोणात् गवादिशब्दानां वाहीकादौ वृत्तिः गौणी लक्षणेति स्वमतसम्मतित्वेन व्याकर्तव्यं। तुल्यद्वयः
 विशेषघातकः। औदनाभावपदं व्याकरोति। अविनाभाव इति। येन विनायन्न भवति तत्रांतरीयकं न अंतरं अविना तत्र भ
 वन्नांतरीयकं गहादिः। अर्थः स्वार्थकः एवं संबंधमात्रांगीकारदोषमाह तथा चेति। अविनाभावे गौकृते सतीत्यर्थः

वानामचेतनत्वेन स्वार्थकोशानस्यासंभवे तन्निधयेषु रूपलक्षणेभ्यस्ते सानस्यात्संभवं पुरुषयोरविनाभावा
 त्त्वत्त्वर्थः। अविनाभावांगीकारे दोषांतरमाह। अविनाभावे चेति। गौरुबुवंध इत्यादि प्रस्तावे उक्तमित्यर्थः। अत्र
 गतमिति सुद्धारोयस्योदाहरणे आयुरेवेदमिति। शुद्धसाध्यस्योदाहरणमिति दर्शयन्नप्यस्य संबंधोत्तरत इत्येत
 दाकरोति आयुश्चतमिति प्रथमादिशब्दात् इदं दार्थी स्पृणादिसादि। द्वितीयात्तादर्थ्यादिः। गुणाभावेनाशुद्धत्वात्
 कथमिच्छितत्वं तत्राह। एवमादविति। गुणाभावेन शुद्धत्वेऽपि आयुषः कारणेच्छते कार्यकारणाभावसंबंधपूर्वकत्वेन
 कार्यभूतायुष्टोपवारेण प्रवृत्तेरारोपाश्रयसत्तानेति उपचारमिश्रत्वमित्यर्थः। शुद्धभेदाभ्यां सकाशाद्गौणभेदयो
 र्वलक्षणं दर्शयति अत्रेति गोर्वाहीको गौरयमित्यनयो रुदाहरणयोगो वाहीकयोर्भेदोऽपि प्रथमे गौरूपत्वप्रती
 तिः द्वितीये सर्वथा भेदावगमश्च प्रयोजनं गौणभेदाभ्यां शुद्धभेदयोर्वलक्षणं दर्शयति। शुद्धेति। तत्र आयुर्धृतमित्य

त्रअन्यवैलक्षण्येनहीरादिवैसादृश्येनआपुरेवेदमित्युक्तंहीरादिवत्।आयुष्मन्ममिवरतीतिअव्यमिवारेण
कार्यकारित्वमिति विवेकः॥॥कार्यकारणभावादिलक्षणेत्यत्रआदिशब्दसंग्रहसंबंधान्माहं कविदितादि।उपवा
रः व्यवहारः तदुदाहरति॥यथेति।अत्रेष्टार्थप्रदायकत्वं व्यंग्यं।राजकीयपुरुषोराजेत्यत्रअनुलक्षणशासनत्वादिकं
व्यंग्यं।हस्तावपवेनहस्तव्यापारेविदधातीति।सामर्थ्यादिव्यंग्यं।तद्येत्यत्रतत्कर्मनिपुणत्वादिव्यंग्यं।सुखावयो
गार्थे उक्तमेदान्परिगणयति।लक्षणोति।लक्षणाप्रयोजनलक्षणेत्यर्थः।तेनउक्तप्रकारेणात्रनंतरोक्तमे
कमुच्यतेमेवप्रतीयतेकथंषड्विधेत्याशंक्यव्यवहितंमेद्वयंस्मारयति।आधेति।तेष्वषड्मेदाःउपादानलक्ष
लक्षणांलक्षणामौणसारोपा।मौणसाध्यवसाना।शुद्धसारोपा।शुद्धसाध्यवसानाचेति।व्यंग्यपरहितारुद्धि
लक्षणाएका।उक्तषड्विधाप्रयोजनलक्षणांषड्व्यंग्यांषड्व्यंग्यत्वेनद्वादशविधा।एवंलक्षणायास्त्रयोदशवि
वि

१८

दर्शयति।सवित्तादिना।प्रयोजनलक्षणायाःनियमेनव्यंग्यं सहितत्वं प्रतिपादयतिप्रयोजनंहीति।लक्षणायाः
कृतत्वावर्ततेत्यसंगतमित्याशंक्याह।तत्रेति।अन्विष्यमाणंयद्विद्विरेवप्रतीयते।तद्गुणं।इष्टं।जनैरपियत्र
यतेतदगुणं।गुणव्यंग्यमुदाहरति।गुणव्यंग्येत्यादिना।कश्चिद्युवाकांचनयुवतीर्मलोक्याहासुखं विकसित
लक्षितमितिचंद्रवदनायाव्युषितारुण्यस्पोद्भवमोक्षतेजंभते।तमेवोद्भवंदर्शयति।सुखमिति विकासेनपुष्पधर्म
नेतत्रासंभवत।असंकुचितत्वसंबंधान्मातिशयत्वंलक्षते।सौरभ्यादिकं व्यंग्यं स्वाधीनीकृतं वक्रत्वेनतत्प्रदर्शना
वशीकरणेनवेतनधर्मेणस्वाभिमतंविषयेप्रवृत्तिरूपेणसंबंधेनस्वाधीनत्वलक्षणेनउचितपुरुषामिला
षित्वं व्यंग्यं वक्रविलाशागतिर्गमने॥अत्रसमुद्धतित्वेनउद्धतत्वरूपेणमूर्तधर्मेणकार्यकारणभावसंबंधाद्वा
कृत्यंकारणंलक्ष्यते।समस्ततरुपाहरिणवागुरुत्वं व्यंग्यं।त्यक्तमर्यादाखुद्धिः मर्यादात्यागेनवेतनधर्मेणकार्यका

रागाभावसंबंधात्। अस्थैर्यं लक्ष्यते। पूर्वमोग्धाङ्गुर्वादिसमीपे प्रापेय विषयेऽपि दृष्टमप्यदि। संप्रति। धार्ष्ट्यान्त्यागर
 त्पक्षेर्षी। अचुरागाधिक्यं व्यंलपं वक्ष्यते। न स न मुकुलितत्वेन पुष्पधर्मेण निविडावयवत्वसंबंधात्काठिव्यंल
 क्ष्यते। अलिङ्गनयोग्यत्वं व्यंग्यं। असंबंधेन मांसलत्वेन रुद्धं। उत्कटं। अत्र ऊर्ध्वत्वेन ऊर्ध्वक्रांतधुरत्वेन वृषस्य
 दिधर्मेण पीनत्वसादृश्यात्संबंधाद्दृढत्वं लक्ष्यते। मनोहरत्वं कामायतनत्वादिव्यंग्यं। इंदुर्वदनं यस्या इत्युपचारः
 गर्भं ह्यातदारं इत्यर्थः। वाधितमुख्यार्थः सत्सु वृत्तत्वादिगुणयोगात्तद्वदनं लक्षयति विरहिताथोपशान्तिव्यंग्यं उड
 खं। उदयः। अंकुरादिधर्मः। तरुणिष्विअनुपपन्नः। अत ऊर्ध्वमशब्दः वाधितस्यार्थः सत्सु नवोद्भेदसाम्यान्तरूपे
 लक्षयति। नवोद्भेदात्सादृश्यं व्यंग्यं मोदनेन चेतनधर्मेण कार्यकारणसंबंधादनियं विलंकाराणां लक्ष्यते
 नृणां हणीयं व्यंग्यं निर्मितांतरादपि भवतः समुच्छलनादेर्वाङ्मत्यादिना धूमादेरिव व्याप्यभावात्तलक्षणाद्यौगीकार्या।

अग्रद्वयं प्रमुदाहरति। अग्रद्वयं यथेति। लक्ष्म्या अतिशयितसंबंधात्तर्खा अपि चतुरवस्त्राणां ज्ञातारः वडरव्यापारान्
 विदंती कर्मणि षष्ठी। उक्तमर्थमर्थान्तरात्सेनसाधयति। उपदिशतीति। कामिनीनां तारुण्यमदृष्टविल्लासाप्यसिद्ध
 यति। एवं च। पारवयोपि वाच्यं शिष्टयति। अत्रोपदिशतीति अग्रद्वयं पमिति शेषः। उपदेशेन अज्ञातज्ञाप
 नस्य विशेषणसामान्यविशेषभावसंबंधात् अज्ञातज्ञापनं सामान्यं लक्ष्यते। अनायासेन सिद्धाणं व्यंग्यं उपदेश
 देनैव शिष्टादानप्रकटनात्। सिद्धारूपव्यंग्यं स्ववाच्यमानत्वेन अवमत्कारकारित्वात् अग्रद्वयं पत्वमित्यर्थः।
 स्थूलमार्गोक्तं त्रैविध्यमुपसंहरति। तदेषेति तत्तस्मात्कथिता उक्ता एषालक्षणा रुढौ व्यंग्यं परहितत्वेन प्र
 योजनेन अग्रद्वयं पत्वेनाग्रद्वयं पत्वेन च विधेयार्थः। तद्वाक्येति अग्रद्वयं पतिप्रसंगतः सावांतरभेदालक्षणां नि
 रुपतद्वारा पूर्वोद्दिष्टलक्षणां शब्दलक्षयति। तद्वृत्तिरिति। साहाय्यकेत्यादिसूत्रस्येह व्यवहितं शब्दविशे

ज.टी.

१२०

गो

३

ष्यत्वेनानुस्मारयति शब्द इति। तद्गुरिति व्यावर्धेत इति। तस्मात्तल्लक्षणायाः आश्रयः प्रवाहस्पलक्षणाश्रयत्वेन उप
 चारात्। तदा च कोयमपिलक्षणावापाराश्रय इत्यर्थः। वाचकलाक्षणािकोशद्वेन लक्षयित्वा बंजनामुखेन व्यंजकं ल
 क्षयितुं व्यंजनास्वरूपमाह तत्रेति। तत्र पावनत्वादौ प्रयोजने विषय इत्यर्थः। उन्नरसत्रं हेतुत्वेनावतारयति। कुत
 इति। पक्षप्रयोजनस्पज्ञानार्थं लक्षणाश्रयितेक्षेत्रे तिसृष्वयोजने शब्दादेवैकस्मात्संज्ञेयः। अन्यथा लक्षणाया मूल
 इति रेव स्यात्। एतेन शब्देकगम्यतेन लक्षणापास्तिरेव हेतुत्वेनोक्ता भवति। पदं व्याकरोति प्रयोजनेति। अपरो व्या
 पारः अमिधालक्षणावानसंभवतीत्यमुमेवार्थं प्रतिपादयति। तथा हि नाभिधेत्यादि। समयः सकेतं सत्रव्यावर्धे
 त्वा गंगा यामिति। तत्र पावनत्वादौ हेतुत्वादिति सत्रपदं व्यावर्धे। मुख्यार्थेति। मुख्यार्थवाधः संबंधः प्रयोजनसद्भा
 वश्चेति हेतुत्रयं। तदभावं प्रतिपादयति। तथा चेति। लक्ष्यं तदादिगंगाशब्दस्य मुख्यार्थेनोच्चमुख्यार्थे तदादौ घोषा

२०

धिकरणत्वासंभवस्योपाधोपि नास्ति। एतेनाद्या हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनेन पावनत्वादिना तदादेर्मुख्यार्थस्य संबंधोपि नास्ति। अ
 नेन द्वितीयो हेतुर्निरस्तः। एतस्मिन् प्रयोजने अन्यप्रयोजने च नास्ति अनेन तृतीयो हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनस्पलक्ष्यत्वाभावे हेतु
 रमाह तत्रेति स्वरूपं तदादित्रयस्य पक्षेक्षणातिरवबोधशक्तिर्यस्य शब्दस्य मुख्यार्थवाधादित्रयस्य पक्षेक्षत्वेन बोधकत्वं स्व
 दंतिलमित्यभिप्रायः। सूत्रे व्यावर्धेय इति। पावनत्वाधैरिति। प्रतिपादयिषितैरसंतपावनत्वाधैरित्यर्थः। पावनत्वमात्रसं
 तस्य स्यात्स्येवानवशब्दः स्वरूप इति रिति व्यावर्धे। नापि गंगाशब्द इति। यथा गंगाशब्दः तत्र प्रतिपादयितुं असमर्थः वाधा
 दित्रयसापेक्षः तथा प्रयोजनं पादयितुं असमर्थं न भवतीति व्यतिरेकदृष्टांतः। असामर्थ्यं नाम अन्यादात्वं। अन्यापेक्षे अ
 समर्थ इति प्रयोगदर्शितुं पूर्वप्रयोजनस्पलक्ष्यत्वमेव नास्तीत्युक्तं इदानीं लक्ष्यत्वेपि दृष्टांतमाह। एवमिति। सूत्रं व्यावर्धे
 यमपीति तत्र प्रयोजनं प्रयोजनान्तरेण सहितं लक्ष्यं तदपि प्रयोजनान्तरे सहितं लक्ष्यमित्यर्थः। मूलक्षयकारिणी तेन

तत्तद्वावष्टेप्रकृतेति। एकस्यालक्षणायाश्चसिद्धौ पूर्वपूर्वलक्षणा नामसिद्धिः स्यात्ततश्चमूललक्षणायाश्चसिद्धि
कारिणीत्यनवस्थाननुकेवलं प्रयोजनलक्ष्यतइति न किंतु प्रयोजनसहितं तदाह। ततो नोक्तदोषप्रसंगः। इदं कानि २
राकराकरणपरत्वेनोत्तरं सूत्रमवतारयति। नविति। प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरं वाच्यमित्याशंकाह। ग
त्यास्तदेति। अधिकस्यार्थस्य पावनत्वादेः। चकारोभिन्नाक्रमः। पावनत्वादिलक्ष्यं प्रयोजनं वेत्यर्थः। प्रतिज्ञातेष्व
सूत्रं सूत्रहेतुनावतारयति। कुतइति। सूत्रं व्याकरोति। प्रत्यक्षादेरिति। ज्ञायते अनेनेति ज्ञाने प्रमाणं इत्यभिप्रेतं
प्रत्यक्षादेरिति। भाट्टमतानुसारेण प्रकथं तेयधर्मः फलमित्युक्तं विशेषिकमतानुसारेण सेवित्रिः ज्ञातधर्मः फलमित्यु
क्तं। उक्तं विशिष्टस्य लक्ष्यत्वाभावा मुपसंहरति। विशिष्टइति। विशिष्टे लक्षणा नेवमित्येतत्तद्व्याकर्तव्यमित्याशंकाह। वा २
स्मात्तमिति व्याख्यातप्राप्यमित्यर्थः। लक्ष्यत्वप्रयोजनत्वयोर्भिन्निविषयत्वेन तदुभयमेकस्य न संभवतीति भावः। ननु पाव

93

भा. नन्वावहि योऽदिनलक्ष्मस्तर्हि कथं जायंते इति शंकाह। विशेषा इति। पावनत्वादयो विशेषाः लक्षिते तटादौ व्यंजना
नव्यापारेण गम्यास्युदित्यर्थः। सूत्रेण करोति तटादाविति। विलक्षणशब्दव्यवहारादपि लक्षणायाः व्यंजनस्य भे
दायाः दर्शयति। तच्चेति अर्थगत व्यंजनाप्रतिपादितेति उक्तानुवादपूर्वकशब्दगत व्यंजनाप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरं सूत्र
मत्र न्नायति। एवमिति। अनेकार्थस्य अनेके अर्थः। वाच्यत्वेन यस्य तस्य शब्दस्य संयोगाधैर्वाचकत्वे वाचिकायां शक्तौ
नियममिति सति अवाच्यस्य व्यंग्यस्यार्थस्य ज्ञानरुद्धो व्यापारः साशब्दगता व्यंजना। संयोगादीनां वाचकत्वनियाम
कत्वे संमतिमाह। संयोगादिसादि। अर्थविशेषस्य अनवधानेन अवधारणहेतव इत्यर्थः। सूत्रत्वभ्रमे निराक
रोति। इत्थं कृत्वादिशेति। उक्तमार्गेण संयोगस्य निश्चायकत्वमुदाहरति सशंखेति। अत्र शंखादिसंयोगेन विष्णुर्नि
र्धार्यते। विप्रयोगस्योदाहरणं असंखेति। प्रसक्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य विभोरेव न्यत्र प्रसक्त्यभावात्। विष्णुरेवोच्यत

इत्यर्थः। साहचर्यस्योदाहरणं रामेति विरोधित्वं स्पष्टं रामेति तयो। रामार्जुनयोरिव गतिः लक्षणाया अत्र विरोधात् परस्परं
 रामकार्त्तवीर्ययोरुत्तयोरपि निश्चयः प्रयोजनस्य स्थाणुमिति। संसारविनाशनमीश्वरादन्यत्रासंभवीतीति अरण्ये
 लर्थः प्रस्तावस्य सर्वमिति। लिंगस्य विद्रूपकूपितत्वे लिंगं समुद्रस्य कोपाभावात्। अन्यशब्दानि ध्यस्य देवस्येति
 पुनरिति शब्दः सांनिध्यात् देवः शिव इत्यर्थः। सामर्थ्यस्य मधुनेति। को किल मादनस्य मर्ध्वं वसेत सैव तमयादे
 इत्यर्थः। औचित्याः पाविति। इष्टं प्राप्तं निष्ठं निवृत्ता घने कार्यत्वे पिष्टं कृत्वा पाने रवौ वित्पानं सांमुख्यं देशस्य भा
 वः। अत्र राजा ध्यानात् कालस्य विवृतिः। विवृतांशुशब्दस्य अने कार्यत्वे पिदिने रात्रौ प्रयोगात् सूर्यवक्ष्योर्निश्च
 कादेः मित्रमिति। मित्रशब्दस्य अने कार्यत्वे पिसुहृद्वाक्कलेन पुसंकलिंगः सूर्यवाक्कलेषु
 स्यात्। अत्र उदात्तादेः इति इडः शत्रुः शातयितायस्येति वहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति। प्रकृतिस्वरेशेषनि

२२

भाद। यात आधुनिकं त्वं तो वहुव्रीहिनिश्चयः। इडस्य शत्रुरिति तत्सुरुषे समासस्य संतोदात्तत्वं शेषनिघातः ततस्तत्सुरुष
 सा निश्चयः। उदात्तात्पेक्षा विद्वन्काव्ये सुक्तं। मध्यामिकौ रक्षतमित्यादौ काकुस्वरेणाप्यर्थावगाते रिष्टत्वात्। आ
 यायाः विधादेन संज्ञा हातमर्थमाह। आदीति। एदेहमेतन्न कृणुया। एतावन्मात्रं स्तनी। एदेहमेतन्नेऽहिं अद्विवन्ने हिं एतावन्मात्रा
 प्रेदि। यामदिपत्राप्तामुपलक्षिते तस्यः। एदेहमेतावच्छा एतावन्मात्रवस्था। एदेहमेतन्ने हिं दिअरेहिं। एतावन्मात्रैः दिवसैः
 तो। अणुमहदाद्या घने कार्यं मिधाय कलेपि एतावन्मात्रवस्था अत्र प्रसारिततर्जनीतिरश्चालनेन अभिनयेन दुर्वलाव
 खत्वं गम्यते। वहुमुष्टिभुजद्वयवलयीकरणेन स्योत्वं गम्यते। मुकुलीकतांगुलीकरणेन स्योत्वं गम्यते। अतः अभिनयोपि अने कार्यस्य नियामक
 इत्यर्थः। उक्तांशुवादपूर्वकं अनेकेत्यादि सूत्रं करोति। इष्टमिति। तस्याः अभिधायाः नियमनात्। संयोगादिभिरित्यर्थः।

शङ्खं वंजनं सुदाहरति यथेति। राजा कः श्विद्वर्णितैर्यस्य हस्तः सततं दानोदकसेकसुन्दरः अमर (कीदृशस्यामदात्मनः)
कुशलात्मनः। अनाकक्रमणीयमर्त्तः। विस्तीर्णविंशैकुलेन उच्यते। सुदृष्टो यस्य हस्तः शरसं ग्रहस्य। अनुपदूता गति
र्यस्य वैरिनिवारकस्या इति सुख्यो वाच्योर्थः। इदानीं न्यंगोर्थः। यस्य हस्तः मन्दोदकसुभगः। अमर। परस्य उक्तं ठस्य वा
गरास्य हस्तितः भइजातेः अनाकक्रमणीयस्य। विशालाष्टवंशस्य उन्नतिर्यस्यिन्। कृतध्रमरसं ग्रहस्य। अनपदुतग
नेः। एवं लेखस्य। अत्र वंजनयागजस्य प्रतीतिर्भवति। राजो वामस्य प्रकरणेन नियमितत्वादुक्तं वंजनं द्वारा वंजनक
शङ्खं लक्षयति। तद्युक्त इति। शङ्खस्य वंजनकत्वे र्यस्यापि कथं वंजनकत्वे तत्त आहयं स इति। यद्यस्मात्कारणान्तरशेथी
तरमुक्तोर्थे दिशे प्रयुक्तस्तथा वंजकी भवति। अतस्तत्रार्थोपि सहकारित्वेन वंजको मतो न्यथार्थस्य सहकारित्वे यस्य
कस्य विद्वद्स्य यं कं विदर्थं प्रति वंजनकत्वं स्यादित्यर्थः। सूत्रस्य तथा पदं व्यास्ये तथेतीति॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिजा

भाइर्ण
सनि
याया
प्रेषि
लोका
व्याण
पि
व

जकाचार्यश्रीस्वरसूतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ शङ्खगतां वंजनानां प्रतिपा
द्योऽन्ताससंगतिप्रतिपादनपूर्वकमर्थगतां वंजनानां प्रतिपादयितुं मारभते अर्थ इति वाच्ये वाचेति तेषामिति वा
च्ये वाच्येति अर्थानां वाच्येति नाना वंजनकत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। वंजनकत्वे तेषां केन प्रकारेण भवतीत्याशंक्य
तदुत्तरत्वेनोत्तरं सूत्रमवतारयति काव्येति। प्रतिभाष्यं विचारकाणामन्यार्थधीहेतुर्व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुर्येवा
व्यादेर्यस्य व्यापारो व्यक्तिरेव सा वंजनैव नाभिधादिः। व्यापारस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुर्येवाव्यादे
र्यस्य व्यापारो व्यक्तिरेव सा वंजनैव नाभिधादिः। व्यापारस्यान्यार्थधीहेतुत्वे ह तद्दर्शयति। वक्त्रोत्पादिना। क
विद्वद्वावैशिष्ट्याकपि बोद्धव्यं वैशिष्ट्यात्वापिकाकुवैशिष्ट्यात्। वाक्यवाच्योभ्यां सहितो न्यसंनिधिः वाक्य
वाच्यान्यसंनिधिः तस्य वाक्यवैशिष्ट्यात् वाच्यवैशिष्ट्यात् अन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात् प्रस्ताववैशिष्ट्यात्। देश

शवैशिष्यात् (कालवैशिष्यात् आदियहणा चेष्टादिवैशिष्यात्) अनार्यधीर्हनु व्यापार इत्यर्थः सूत्रस्यानिकवि
 नप्रदानि व्यावृत्ते। वो ह्यव्यस्तादिना प्रतिपाद्यत्वेनेन नुचेरंतर्भा विप्रणपर्थत्वं दर्शयति। वल्कलवैशिष्यात् वाच्यस्य
 व्यंजकत्वमुदाहरति। अइपि कलमित्यादिना काविकृतोपपत्ति संभोगात्। चिद्राय कवायसखी प्रत्याह। अइति
 सहिहे सखि। पिङ्गलं। स्वातिष्ठुलं जलकुंभं। घेनृण। गृहीत्वा तुरि अंतरितं। समागदशि। समागतामि स
 मसे अमलिलणी सा सणी सहा अतः अमखेदमलिलनिः स्वासनि सहा। स्वणं द्वाणं वी समा मि वि भ्राम्या मि। अ
 त्रयंगपे कि मित्या शोकाया माह। अत्र चो र्येति। अत्र च भिचारिणी वदतीति वक्तव्ये शिष्यं अत्र वा न्यत्र वप्रामाणा
 मरेण अस्तीत्वादाववगते सति प्रतिभावतः स्तंभस्वयं व्यंग्यप्रतीति भवतीति इष्टव्यं द्वो ह्यव्याद्यं ज कत्वमुदा
 हरति। उदमित्यादिका विनापिका स्वां हती निज प्रियोपभुक्तां लाक्षपिला कथयति सहि सखि मद्। मम मंद

२४
 परिजा

भाइणी एमंदमापायं केरं रुते। उणिदे। ओमिप्रदोच्चलं। दौर्बल्यं विंता अलसत्तणं अलसत्वं सणी ससि अं
 सनि ससितं। वृहविता मपि। अहह। परिहवइ। परिभवति। व्यंग्यमाह। अत्रेति। इह अपराधिनी खलद्वाणा बोद
 यायाहत्या वैशिष्यं। काकु वैशिष्याद्यं ज कत्वमुदा हरति। तथा भूतो इत्याहि। अत्र भीमः संधिं कुर्वता युधिष्ठिरेण
 प्रेषितं सह देवं प्रतिकथयति। वृषसदसि दुपदस्य तनयं ओपदी तथा भूतो। दुःशासनेन विवसनी क्रियमाणो वि
 लोका। वल्कलधरि मिरस्माभिः वनचरैः सह वड्कालं वने स्थितं। तदनंतरं विराट्स्पृष्टे अयोग्यस्य कारादि
 व्यापारकरणेन ब्रं चं यथा भवति तथा स्थितं। एवं खिन्ने मपि गुरुसुधिष्ठिरः। खेदं कोपं भवति। कोरेवेषु खेदं नाथा
 पि भजति। व्यंग्यमाह। अत्र मपीति ननु कुपितो इतनायक प्रयुक्तस्य वाकास्पकेतलनुवादकत्वायोगात्। विधौ पव
 वसानं वक्तव्यं तच्च कालुष्योत्पत्त्यर्थं न विना न सिध्यतीति वाच्यं सिध्यंगं काकुः। अतो गुणा भूतव्यंग्यत्वमित्याशं कपरिह

रतिनवेति। अनुपल्लप्यत्वेन संप्रतिकोपस्यासंभवात्प्रमात्रेणापि वाक्यार्थघटनात्काकोरपि प्रमात्रेणैव
 विश्रान्तिश्चावतदतिरिक्तस्पमपि न युक्तः। कुरुषु युक्तः कोपरति असप्रकाशनात् न काकुत्राच्यमित्यमित्या
 ह प्रमात्रेणेत्यादि। मध्यामिकोरवशतमित्यत्र भीमसेनः मध्यामीत्यसंभवात्काकुः मध्यावेति व्यंम्यस्पवि
 स्रान्तिद्वाराकार्यमुपपादयतीति न गुणी भूतव्यंग्यत्वं तस्मात्शशकिरेव स्वाभिधेयसामग्याक्षिप्तका चरद
 व्यंग्यविश्रान्तिविनैव प्रमात्रविश्रान्तिद्वाराकार्यमुपपादयतीति न गुणी भूतव्यंग्यत्वं। तस्मात्
 शशकिरेव स्वाभिधेयसामग्याक्षिप्तका कुसहायासतीदृक् व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुरित्यर्थः। वाक्यवैशिष्ट्या
 ध्वजकत्वमाह तद्व्यामहेत्यादि। अत्र काकिनापिका निजसख्यामचरन्तं स्वप्रियमीर्ष्याया कथयति। तद्व्या
 तदमहममंगंडलनिमिअंगंडस्थलनिर्मितां। दिष्टिं। दृष्टिं। आणतो। अन्यतः। एणोसि। ननयसि। इण्ह

इदानीं। सत्रयंसेव। अहंते आतावेवाकर्तुं। कपोलौ नसादिही। दृष्टिं व्यंग्यमाह। अत्रमसखीमिति। अत्रतदानीम
 न्या। दृष्टिइदानीं। मन्येतेवं प्रकारस्य वाक्यस्य वैशिष्ट्यं वाच्यस्य वैशिष्ट्या ध्वजकत्वमुदाहरति। उद्देशाद्व्यादि। काश्चिक्का
 मीनां प्रतिवदति। हेतुस्त्विसादृकदलीपंक्तीनां शोभया अतिशयेन इमणीयः कुंजानामाधिको न अंकुरितो वाधितो रमेणी
 नां विभ्रमोपेनाएवंविधो नर्मदायाः प्रदेशः। किं वएतस्मिन् प्रदेशे। सुरतामिलापोदीपकास्ते वायवोवांति। येषां अयेपुर
 सात। कक्तिः अकांडे अनवसरे कोपोयेन सकलिता कोरकोपः मदनः सङ्कतिमानां मीनमंगायकुपित इत्यर्थः।
 व्यंग्यमाह। अत्रतार्थइत्यादि। अत्र उदीपनवर्णनादिरूपवाच्यार्थस्य वैशिष्ट्यं। अन्यसंनिधिवैशिष्ट्या ध्वजकतामुदा
 हरति। एणोलेइ। संकेतकालप्रस्तानामिलापि एकां मुकमुद्दिश्य सखीप्रतिका विद्यामिवारिणी कथयति। संसा
 सयं लम्पि। सकले। धरभरस्मि। एहभरे। अणुल्लमना। अनार्द्रमनाः। अत्राभ्यश्रुः। एणोलेइ। पेरयति। जए। परिसंसा

इ। संध्यायां। खणमात्रं। क्षणमात्रं। विसामो विश्रामः। एवमवति। एवहोइ। नवाभवति। व्यंग्यमाह।
 अत्र संधेति। अत्र अन्यस्य सुरतसंकेताभिलाषिणः सनिधानवैशिष्ट्यादेव व्यङ्ग्यते। संध्यायां मवरसस्वेत्युच्यते।
 मानेन रसस्य प्रतीतिर्माहृदिति न वेत्तुं। प्रस्ताववैशिष्ट्याद्यं जनानामुदाहरति सुवदति। अत्र काविदुषः
 प्रतिप्रति अभि सत्सु सुधतां सखां कथयति। अज्ज्ञ। अथ प्रहरमेते एव प्रहरमात्रेण। तुङ्गतवापियो प्रियः। समा
 दितस्त्रि। करणिज्ज्ञं। करणीयं। सजेषु। सज्जयसम्पदं पादयेति भावः। व्यंग्यमाह। अत्रोपपत्तिमित्यादि। अ
 नादयंती मालती सखां प्रतिकथयति। धूयं पुष्पाववापं अन्यत्र कुरुध्वं। भो सख्यः अत्र। अस्मिन् प्रदेसि अयमर्थे

मित्र

व्ययं। अहं करोमि। अत्रैवाहं करोमीत्यर्थे हेतुमाह। हीति यस्मात्। अहं हरंगं वं न समर्थानि शक्ता अयं जलिर्वः पुष्प
 मं रवितः। दत्ता प्रसन्ना भवत। व्यंग्यमाह। अत्र विविक्त इत्यादिषु च न का सुकोयं माधवो विसर्ज्य इति आश्र
 त्वेवा सवती कामंदकां प्रतिमालया व्यङ्ग्यते। अत्र विविक्त लक्षणो देशवैशिष्ट्यं उद्देश्यमिति सर्वस्य वाच्यार्थस्य वे
 यति। गुरु अणपरसं गुरुजन परवशपि पाहो प्रिय। मंदभादणी। मंदभागा अहं। अहं ब्रह्मं। किं भागामि। अत्रु। अथ
 पवासं। प्रवासं। वच्चः सिद्धजसि। वच्चं जनासखं वेय। स्वयमेवा करणिज्ज्ञं। करणीयं। सुणासि। जानासि। व्यंग्यमाह। अथ
 मक्षिणादि। अत्र वसंत समय लक्षणं कालस्य वैशिष्ट्यं। आदियहणार्थं व्याचष्टे। आदीति। चेष्टा वैशिष्ट्याद्यं जनकत्वमुदा
 हरति। द्वारोपांतेति। कश्चि कामानर्मसखिं प्रतिकथयति। द्वारसमीपसं हते मपितया सौंदर्य सारलक्ष्म्या उज्जुगं प्रोत्ता

三

स्य। प्रसार्यामिथः समाश्लिष्टं कृतं। हरस्वस्थैव प्रियस्महरात्स्वांगैः स्वांगान्येव मेलयित्वा स्पष्टकं नामालिङ्गनं क्रियते। तदनेन स्रवितं। शिशोश्चुकं पुरतः। आनीतं। अनेन गूढमागच्छेति व्याथतो तदनंतरं। चले यो लोचने अधःक्षिप्त इत्यनेन सूर्यस्तमिते अगच्छेति। त्वामुद्दिश्य मदंगमेवं कुरु शंजातमिति ध्वन्यते। इतिकेविदाङ्कः। तदनंतरं वाचः प्रसराण निवारितं। मुखमुद्दयेनेत्यर्थः। अनेन हृत्प्राप्ततेजने आगतं व्यमिति। अनेन पारवशं ध्वन्यत इतिकेविदाङ्कः। ततो भुजलते संकोचि। अनेन आगमन पारितोषिकमालिङ्गं तं करोमीति व्यक्षते। व्यंग्यमाह। अत्र वेष्टयेत्यादि। अत्र वेष्टाया ऊचुयुग प्रसराण विरूपापा वैशिष्ट्यान् बुद्धिमीमांसा सेव्या व्यादीनामर्थानामर्थानां व्यञ्जकत्वं मुदाहृतं। एकस्मिन्नेवोदाहरणे वक्त्रादिवैशिष्ट्यमप्युदाहर्तुं शक्यते। तत्किं पृथग्मुदाहरणेनेत्याशङ्क्याह। निरुकांक्षेति। सामान्येन पूर्वमुदाहृतेऽपि। अस्मोदाहराणां किं न प्रदर्शयति मित्युक्ता द्वायं। सत्त्वां प्रतिपत्तिर्निरुकांक्षान्भवति। इति। इतदर्थं वक्त्रादिवैशिष्ट्यात् अर्थानां व्यञ्जकत्वं

मिति तर्ह्यः अनवरसो संको बोधिपुत्र्यते सो पिनासीत्याह प्राप्तरति एवं च तस्य क जाये वै वैशिष्ट्यं र बांज कत्व मुदा १
पुनरुदाहो ह्यव्यस्य व द्वा बोद्धव्याद्युभया दिवैशिष्ट्येनापि मंज कत्वं लक्ष्यं गपयो म्मेका दिवैशिष्ट्येनापि मंज कत्व
मुदाहो ह्यमिति ताह व अदीनामिति वाक्कादीनां मिथः संयोगे सति द्विक त्रिकादिभेदो भवति तत्र उदाहार्यमिति संबंधः
उदाहो ह्यव्यादीनां मिथः संयोगे द्विक वैशिष्ट्यं त्रयाणां योगे त्रिक वैशिष्ट्यं इत्यादि ज्ञेयं द्विक त्रिकयोर्वैशिष्ट्याद्यं
कत्वस्योदाहरणं अत्रा एह एमज्ज इ एत्यहं दि असयं पुला एहि मा प हि अरु नि अंध असजा एम हं एम ज्जि हि सि
का विद्वोषित मर्तुका व्यभिचारिणा वसति प्रार्थयमानं संजात काम पथिकं प्रतिकथयति परि अहे पथिकं ता
श्च अत्रा एह अत्रा एमज्ज इ निपादति सो हरेशेते सुप्ता वनजास्पतार्थः एत्त्वं अत्र समाप एवाह दि अस अं दिव स कं
सां प्रतरंतां तराय कारी कुसितो दिवसः पुलो ए सु विलोकय दिव समध्य एव सर्वं दृष्टं मिति तर्ह्यः इति अंध रात्र्यं
धरात्रो शम्भा विभागान भित्तनया मह आ वयो रित्यर्थे निपातः आवयोः सज्जा ए शम्भा यो म पुमजि हि सि माश

काये परिहार्यगृहेति। यइति सामान्यमिधानात् विशेषपरिज्ञानं माशंक्याह। धनावितीति। अर्थतरसंकमितवाच्य
 सोदाहरणमाह। यथेति। अस्मिन्महमित्यर्थे व्ययं। आसन्नद्वानुवादकश्चाप्येन तत्पर्यायइति युष्मच्छब्दपर्यायभ
 वच्छब्दयोगे मध्यमपुरुषानुपपत्तिवत्तोनमयुरुषानुपपत्तिः। अहंत्वोवचि अत्र विद्वत्समूहो वर्तते ततस्तस्मात्
 आत्मायां मतिं दृढीकृत्यावतिष्ठेत्सत्यः। अत्र वचनसामान्यस्य प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वादन्युपयुक्तो मुख्योर्थो
 वाच्यो वचनविशेषमुपदेशेन लक्षयति इति लक्षणा मूलत्वं। सामान्यविशेषभावश्च संबंधः। वक्तुर्विनयस्य प्रकाश
 आसत्त्वं वाच्यं सर्वे हि हिंसां मतिमादायैव तिष्ठतीत्यनुपयुक्तो वाच्योर्थः प्रमाणपरिगृहीतां मतिं लक्षय
 त्वात् सामान्यविशेषभावः संबंधः। गृहीता मतिर्न त्याजेति व्ययं। अर्थतरपरिणामित्वमाह। अत्रेति। द्वितीयसु
 त्तपरिहृतिः। कविदितितत्र वाच्यं कृतापकारं प्रति विपरितलक्षया कश्चिद्वक्ति। हे सखे त्वया वदुतरं यस्मिन् विषये उपरु

तंतत्र किमुच्यते। परंतु एतेनोपकारकरणेन स्वसौजन्यमेव स्थापितं। तस्मात् ईदृशमेवोपकारं कुर्वन् च कालमखंडि
 तं सुखितयथाभवति तथा आस्व। अत्रापकारिणि उपकारित्वमयुक्तमित्यनुपपन्नो मुख्योर्थः विरोधरूपसंबंधेन
 पकारित्वेन लक्षयति। अपकारेपि धियमेवोच्यते इति स्वसाधुत्वं। तादृशकर्मणः पुनरनावरणं वा। वैपरीत्याद
 पिलक्षणाप्रवर्तते तथा चोक्तं अभिधेयसंबंधात्तादृश्यात्समवायतः वैपरीत्यात्॥ क्रियायोगात्। लक्षणापेक्षया
 मतेति लक्षणा मूलमविवक्षितं वाच्यमभिधायामिधामूलं विवक्षितान्यपरवाच्यं निरूपयति। विवक्षितमिति। अत्र
 ध्यत्वाद्द्वैतमिष्टं व्यंग्यं पार्थोपसर्जनं। भूतं वाच्यं यत्र सोऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः। अन्यपरशब्दार्थमाह अ
 नेति तस्य द्वैविध्यमाह। एषवेति। एषा विवक्षितान्यपरवाच्यं लक्षयितुमशक्यं कुमोयस्य तत्तत्र अलक्ष्यकमेतादृ
 शं व्यंग्यं यत्र सः। रसादिध्वनिर्लक्ष्यं व्यंग्येन सह व्यंग्यं न कस्यचनो यत्र सः द्वितीयो भेदः शब्दशक्तिमूला सुराणिरूप

४
 का-१ योगधनिः। क्रमस्यालस्याबुपपादयन्मावष्टे। अलक्षेतीति। वक्ष्यमाणलक्षणाविभावादयः व्यञ्जकाः तैः रसोभ्य-
 ३० उपतदस्य क्रमः तथापि सहप्रतीतिः। उत्पलापत्रशतव्यतिभेदवत् सनलक्ष्यतदस्यार्थः। तत्रालक्ष्यक्रमेण दर्शय-
 ति। तत्रेति। तत्रालक्ष्यक्रमलक्ष्यक्रमयोर्मध्ये शृङ्गारादयो रसाः। रत्यादयो भावाः रसाभासाः वाभाव्यभासाः। भा-
 वसंविश्वआदिर्गस्य समुदायस्य समुदायरूपोर्थः अक्रमः अलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यार्थः। निरंतरायस्यापरिच्छि-
 तस्य निरतिशयस्य रसस्य संसाधनसंभवात् रसशोत्यादिभेदेनोक्तः आभासत्वंतुरस्यतिर्मगादिघटिति। ननु
 रसादिरलंकाः त्वात्तद्वयसर्जनत्वेन गुणीतव्यंग्ये मध्यमाकाशे निरूपणं युक्तमित्याशङ्क्याह। भिन्नरति। यत्र
 रसादिः प्राधान्येन विवक्षितस्तत्र अलंकार्यः अतोयं रसवदाघलंकाराद्भिन्नरसत्रयकथनमुचितमित्यर्थः। भाद-
 शोत्यादिरित्यत्र आदिशब्दार्थमावष्टे। आदीति। अलंकार्यतयेत्येतच्छाकरोति प्रधानतयेति कादृशोयमित्याका-

४
 क्षायां शून्यं वा सगृहमित्यादौ प्रदर्श्यत इत्याह यथेति रसवदाघलंकारः तत्रस्मात्। तत्राह। अन्यत्रेति। अन्यत्र मध्य-
 नकाव्यस्यार्थः। उदाहरिष्येति। अप्रसंगस्य नोक्तं पीत्यादिना। उत्तरसूत्रमवतारयति। तत्रेति। रसभावतदा-
 भासादिमध्ये रत्यादेश्चित्रवृत्तिविशेषस्य विरस्थायिनः भावस्य लोकमवहारेयानि। कारणादीत्फव्यंतेता-
 न्यवस्थान्कृतिलक्षणेनाद्येतददोषावित्याद्यक्तलक्षणेकाव्येच। चेत्परिदृष्टः। तत्र हि कारणानि विभा-
 वाः कार्यण्यनुभावाः सहकारिण्यभिचारिण्यस्युच्यंते तैरभिव्यक्तसन्निष्ठत्वं। स्मिन्नसद्वृत्तिरस्यैव रत्यादिको-
 भावो रस इत्युक्तः। समतिमाह। उक्तं हाति। एतदेव सूत्रं रसस्य केचिदुच्यन्ति परत्वेन केचिदुच्यन्ति परत्वेन के-
 चिभावना परत्वेन केचिदुच्यन्ति परत्वेन व्याचक्षत इत्याह। एतदिति। तत्रोच्यन्ति पक्षे तावदवतारयति विभाव-
 रिति वागाधमिन्युक्ता स्यापि व्यभिचारिरूपश्चित्रवृत्तयो विभाव्यंते विशेषेण ज्ञाप्यंते ये रसविभावाः। तत्र कामि

का. टी.

का. २१

न्यादिः आलंवनकारणत्वेनालंवनविभावः उधानादिउद्दीपकत्वेनोद्दीपनविभावः द्विविधैः स्नेह्यापीकार्यकारणा
 संवंधादुत्पादितः अनुभावयंतिज्ञापयंतिगम्यगमकभावसंवंधादिकमित्यनुभावास्तैः ज्ञाप्यमानः विविधमाभि
 मुखेनरसेषु चरंतीतिव्यभिचारिणः तैपोष्यपोषकभावसंवंधादुत्पत्तिः मुख्यपादत्रयारामादावनुकरणीये
 मादिरूपत्वानुसंधानादनुकर्तृनिर्भरेषिसामाजिकैरास्वाधमानोरसइत्युत्पत्तिरित्यर्थः अस्मिन्नुत्पत्तिपक्षे
 प्रत्यक्षरसंप्रतिजनकत्वेपिउद्दीपनस्वरसंप्रतिजनकत्वमुद्दीपकत्वादानेः नापिपोषकत्वंव्यभिचा
 रिणाम् नथात्मासंज्ञापिभ्यंजनकत्वमभिव्यक्तेर्भट्टोल्लटादिभिरनंगीकारात्तन्वृत्तेः सतोभिव्यक्तिर्नेष्ट
 तेऽस्यद्रसः इत्यतश्चिवाच्यं अभिव्यक्तेर्ज्ञापिपर्यायत्वेन अनुभावादीनामेवकार्यत्वात् नापिद्वयतिशया
 धानहेतुः उद्दीपकत्वं जनिताश्चिपद्विरोधात् इत्युत्पत्त्या अनुमितिपक्षमवतारयति रामएवायमिति। रा

३१

मरवायं एवमवहेदेनअयमेवरासद्व्यन्यमयोगमवहेदेनवसम्पकप्रतीतिः नववाच्यंनटेरामोयमित्यादिप्र
 तीतिप्रतीतिः नवाधिरस्कायाएवप्रतीतिः श्रोतव्यवहारात्रतद्वैलक्ष्ण्येनसम्पक्ताभिधानात्अयंनरामरति
 त्वेव नकाश्चरुत्तनिसतिरामोयमितिप्रतीतिरुक्तमिथ्यायथानेदंरजतमितिवाधकेसतिसुक्तिरजतप्रतीतिः ॥
 ब्रह्मवारासद्व्यभयकोधवलवन्नत्वेनसंशयः रामसदृशोयमितितादृश्यप्रतीतिः एताभ्यः प्रतीतिभ्योविलक्षण
 (मोयमितिप्रतिपत्त्यायाद्येनदेवर्ष्यमाणोरसइत्युत्तरत्रसंवंधः तत्रसम्पत्तिमिथ्यादिप्रतीतिविलक्षणाप्रतीतिर्न
 दृश्यनस्याशंकाह। चित्रेतिमित्यादौलिखितकुरंगः पूर्वोक्तज्ञानवदुष्टं विलक्षणाज्ञानेनादृश्यतेतद्वत्तयाशोक्तं य
 प्रतिभातिनसंदेहोनतत्वंनविपर्ययः धारसावयमित्यस्तिनासावेवायमित्यपि। विरुद्धचुडिसंभेदादविवेचितवि
 श्ववः युक्त्यापर्ययुज्येतस्युरक्तंननुभवः कथेति। सेयमित्यादिनायकस्यवचनंममंगं सुसुधारसद्व्यअमृतसस
 मृदरुपादृशोः निविडकपूरशलाकांमनसः शरीनिणीधूर्तिमतीमनोरथश्री अहंदेवास्वयत्वायतनेवपातपावि

का. यं शितपात्रियावियुक्तश्चाभुनं निविडाः लोलाः मेघां यस्मिन् अयंकालश्च समुपागतः इत्यादिकल्पद्वयासंधान
३२ वलाहनरः प्रथमश्लोकप्रतिपाद्यमालेवनरुपं विभावं द्वितीयश्लोकप्रतिपाद्यमुद्दीपनरुपं विभावं प्रकाशयति
तथा शिक्त्या उपदेशेन योत्यासः पौनपुन्येन प्रवृत्तिः तेन निर्वर्तिता निस्वेषां व्यभिचारिणामेवानुभावस्तद्वाणा
निकार्याणि तेषां प्रकटनेन कारणभूतव्यभिचारिणः प्रकाशयति कार्यभूतानुभवाभिनयेनानुभावं प्रकाशय
ति अतएव प्रकटनेन वेत्तव्यचकारः प्रयुक्तः। अथवा आभ्यासेन निर्वर्तितं यत्कार्यं कृत्रिमनिजानुभावार्जनं तस्य
करणेन रश्मिर्नटेनैव कर्त्रा प्रकाशितैः। ननु नाद्यसमये तात्त्विकरामादीनामभावेन रसाभावात् तद्विभावादी निरुज्जि
मार्थैव तैः। कथं तामाजिकानां रसानुमितिः इत्यत आह। कृत्रिमैरपीति। अस्वाभाविकैरपि कृत्रिमत्वेनानुभव
न रससिद्धिर्नैति भावः विभावानुभावव्यभिचारिणः शब्दव्यपदेश्यं अलौकिकवमत्कारकारित्वादा एव वि

हृषणसंग
ति। दोषाभ्यु
ति।
वि।

४

का.टी नमएवाभिनिवेशात्। बह्वाहिसंसादनपरत्वाच्च। तस्मान्साभाजिकानोर्व्यमाणादतिसाधुत्वं। अस्मिन्नपि प्रसू अरुच्य।
 ३२ भदनायकमतमवतारयति। नताटस्थेनेस्यादिनाभदनायकः अनुमितिपक्षं विकल्पपूर्वकं दृषयति। नताटस्थे
 नेति। अयमभिप्रायः रसस्य प्रतीतिः परगतत्वेन स्वगतात्वेन वा नाशः स्वरसनीयत्वाभावेन सर्वदा रसस्य नरे सो
 नि। एवमाकारेण तदस्थत्वं प्रसंगात्। नाहि द्वितीयः अनुमीयमानत्वावर्त्यमाणात्त्वयोर्विरोधात्। करुणे
 दुःखित्वं न संगेन तत्र प्रवृत्तभावप्रसंगाच्चेति स एवोत्पत्तिपक्षो दृषयति नोत्पद्यत इति। दंडवक्रादीनां नि
 यो नो घटादिविभावादिककारणानां निवृत्तावपिरसस्यावस्थानप्रसंगात्। परगतत्वेन स्वमते त्पां दिज
 सा प्रसंगप्रसंगाच्चेति भावः। बह्वमाणाभि व्यक्तिपक्षमपि दृषयति। नापि व्यज्यत इति। सर्वेषामभिव्यक्ति
 रभावकानामेवाभिव्यक्तिरिति नियमाभावप्रसंगात्। शृंगारस्य च पूर्वमसिद्धत्वात् परगतत्वे सा

४

दृषणाप्रसंगाच्चेति भावः। एवमनुमित्युत्पत्तिमिव्यक्तिपक्षानदृषयित्वा भदनायकः स्वसिद्धांतमाह। अपिलि
 ति। देशाभावगुणालंकारमयेकाव्ये चतुर्विधाभिन्नयनरूपेनाद्ये च काव्यरूपस्य शब्दस्य अभिधाभावतद्दोषात्
 तिरिनित्रपो व्यापाराः। तत्राभिधायकत्वं वाच्यभूतशब्दार्थालंकारादिविषयं। भावकत्वं शृंगारादिरसादि
 विषयं। भोजकत्वं सहृदयविषयमिति विवेकः। अभिधातः अभिधायकत्वव्यापारात्। द्वितीयो भावकत्वव्या
 पारः नदयेक्षकांश्च प्रतिविभावादीनां साधारणीकरणः साधारणीकृतः आत्माविभावादयो येन एवं विधे
 न भावकत्वव्यापारेण भाव्यमाणाः भावितः साधारणेनानुसंधीयमानः स्यात्परसः भोगेन भोजकत्वव्यापारे
 नानुभवस्य तिविलक्षणो ननु ज्यते च र्मते कीदृशेन भोगेन सत्त्वस्य सत्त्वाख्यस्य भावस्य जडेकः सर्वांगीणा
 भिव्यक्तिः तस्य प्रकाशः प्रकटनं तेन पञ्चानंदः तन्मयीयासेवित्तज्ञानं तत्रयाविश्रान्तिर्विअमः सेवसतत्त्वं परमा

४
 का. यो र्योयस्य तत्त्वमेव सतत्वं तेन परब्रह्मास्वादरूपेणोत्तर्यः। तथा बोक्तं अभिधाभावना चान्यातद्भोगी कृतिरेव।
 ३४ अभिधाधीमतां पातेश्चार्थालं कृताततः। भावनाभाव्य एषोऽपि शृंगारादिगणोमतः। तद्भोगी कृतिरुपेणाय
 प्यते सिद्धिमान्नर इति। अयमपि पक्षो न साधीयात्। प्रतीतिव्यक्तिरिक्तस्य भोगशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 उत्पत्तीनेगीकारे सस्य नित्यत्वप्रसंगात्। अभिव्यक्त्यनेगीकारे सस्यासत्त्वप्रसंगात्। उत्पत्तिव्यक्तिव्यतिरिक्तत
 यपक्षसद्भावे प्रमाणाभावादिस्वरूपामिन्नवगुप्तमतं निर्दिष्टत्वात् सिद्धात्तयत्राहलोक इति। लोके कव्य
 नाघमतिरिक्तस्य तैप्रमदाकराद्वा मुजो ह्येयनिर्वेदादिदिभिः कारणकार्यसहकारिजिनिर्लिङ्गभूतेः कृतस्या
 यिनो लौकिकवित्तवृत्तिविशेषस्य रत्यादिभावस्यानुमाने अभ्यासः पौनः पुन्येन परिशीलनं तेन पाटवं प्रज्ञा
 ति शयः तद्वतां सामाजिकानां वासनात्मतया स्थित इत्युपरिसंबंधः। अनेनैतद्भूतं भवति लोके प्रमदादिभिः स्थापि

४
 नमनुमिमाना एव शृंगारादिरसे अधिकारिणः न श्योत्रियब्रह्मचर्यादयो नाघमडुपांतर्गता अपि। एवं शृंगारिणश्च न
 शोतरस इति। कावेनाघे बोक्तलक्षणे तैरेव प्रमदादिभिरेव लौकिककारणात्त्वकार्यत्वसहकारित्वपरिहारेण लौकि
 ककारणाविशद्वाम्यत्वं परित्यज्येत्यर्थः। कारणादिशब्दव्यवहारो
 भावे कथं व्यवहार्यत्वमिमांशं कविभावनानुभावनाभिव्यकरणव्यापारवत्त्वेन लोकविलक्षणाविभावानुभावक्यभिवा
 रिशब्दव्यवहारमाह। विभावनादीति ननु विभावादीनां प्रतिनियतत्वेन किमसाधारण्यं नेत्याह। साधारण्येनेति तत्र हे
 नुः संबन्धीति। संबन्धीविशेषस्वीकारमभिनीपदर्शयति ममेवेतदिति तत्परिहारामभिनीयदर्शयति ममेवेतदित्या
 दिना। एवंविधैः प्रमदादिभिर्व्यक्तः सामाजिकानां चेदृकाणां ह्यस्यानुभवेन यावासना संस्कारः तदात्मतया स्थितः
 पूर्वमनभिव्यक्तत्वेन स्थित इत्यर्थः। एवंविधस्यायात्मादिकोभावः। शृंगारादिके रस इति संबन्ध इत्युच्यते तत्र शेषः। क

का.टी.

३५

रशोरसइत्यपेक्षायामाह। प्रमात्रासाधारणतयागोचरीकृतः विषयीकृतः। ननु रसस्य नियतपुरुषनिष्ठत्वेन साधारणं
 कथमत आह। नियतप्रमात्रगतत्वेनेत्यादिना। विभावादयः साधारणोपायाः तस्मात्पर्यायः। तस्मिन्तस्मिन्काले विभावाद्य
 नुभवकाले विगलिताया प्रतिनियतप्रमात्रतायां वशादुष्मिन्निष्ठितं स्फुरितः वेधांतरसंपर्कशून्य अपरमितो भावः
 चित्रवत्तिविशेषो यस्य प्रमात्रुः तेन प्रमात्रासाधारणविभावनादी व्यापारवत्वात्। विभावादीनां साधारणं तद्वत्त्वात्
 मात्ररपि साधारणं तेन रसस्यापि साधारणमिति भावः। न केवलं रसस्य साधारणं युक्तिसिद्धं किंतु सर्वानुभवसिद्ध
 मित्यभिप्रेत्य साधारण्येनेत्येतद्विशिनष्टि। सकलेति। विषयविषयाभेदभेदगर्भत्वात् प्रमात्रात्मभूतस्य रसस्यैक
 यो विषयीकारणं अत आह स्वाकार इति स्वाकारः प्रमात्राकारः यथाकारः प्रमात्रात्मात्मनमहं जानामीति ज्ञेयः
 रसतया गोचरीक्रियतेतद्वदित्यर्थः। अलौकिकसद्भावे प्रमाणमाह। वर्ण्यमाणतेति। चर्वणानंतरं कलेन तिष्ठती

३५

त्यर्थः। अत एवाह विभावादिजीविनवधिरिति विभावादि व्यंजकाभावे व्यंग्यस्य रसस्याप्यभाव इत्यर्थः। अलौकिक
~~व्यंग्य~~ व्यंग्यव्यंजकवद्विभावादेः रसस्य भेदः किमिति न प्रतीयत इत्याह। पानकेति यथा गुडादिनिर्मिते पानके अ
 नेकरससद्भावेऽपि न पृथक्प्रतीतिस्तथेत्यर्थः। रसस्य लोकोत्तरकार्यत्वमाह। अलौकिकेति। तदेव दर्शयति पुर
 स्फुरन्वित्यादिना। सर्वांगीणमिति क्रियाविशेषणं। विभावाद्यन्वयव्यतिरिक्तेवलात्। रसस्योत्पत्तिरसक्तनेत्याह।
 सचेति तत्र हेतुमाह विभावेति। निमित्तकारणानोदंडादीनां नाशे घटादेरिव रसस्याप्यवस्थानप्रसंग इत्यर्थः।
 अस्मत्तर्हि ज्ञाप्यः नेत्याह। नापीति अज्ञाततया स्थितो ज्ञाप्यो भवति। तिरसक्तनतथेत्यर्थः। कथं तर्हि प्रतीयत
 इत्यत आह। अपि चित्यादिना प्रदीपादिव्यजनीयलौकिकघटादिव्यंग्यविलक्षणत्वेन व्यंजितः आस्वादनी
 यः। ननु कारकज्ञापकव्यतिरिक्तहेतुभावदितदसंगतमित्याशंकात एवालौकिकत्वमुच्यत इति न किं विहय

का.टी. एणमित्याह। कारकेत्यादिना एवं तर्हि रसा उत्पद्यंत इति व्यवहारविरोध इत्याशंका भक्तो व्यवहार इत्याह। सर्वगान
 ३९ प्यत्वेत्यादि तर्हि रसः प्रतीयत इति व्यवहारविरोध इत्याशंका यमपि व्यवहारो भाक्त इत्याह। लौकिकेत्यादिना वि
 ४० लौणशब्दः प्रत्येक प्रत्येकमभिसंबध्यते लौकिकप्रसङ्गादिप्रमाणविलक्षणतादृश्यावबोधशालि मितयोगि
 ज्ञानविलक्षणं वेधसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगी संवेदनविलक्षणं यत्स्वसंवेद
 मंतद्वेवर इति उपवारात् प्रत्येयः ज्ञेयोऽप्यभिधीयतां। लौकिकेति विशेषणं न प्रत्यक्षादिप्रमाणगुणालंका
 रादिभिः। अयं ज्ञकं यत्पत्वेना लौकिकस्पर्शस्य वैलक्षण्यमुक्तं। अवबुध्यते अनेन व्यवबोधः। प्रमाणं ता
 दस्येतद्वैत रूपोऽयं बोधः तद्ग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः तेन शालि मितयोगिज्ञानं योगस्य मितत्वं अद्वैताव
 २१ द्ये ग्राहित्वेना तदृश्यावबोधशालीत्यनेन मितयोगिज्ञानादस्य वैलक्षण्यमुक्तं। परमितेतरयोगिनः समुपजा

तत्र स माहाकार इत्यर्थः। तत्तत्तानं कीदृशं तत्तत् आत्ममात्रपर्यवसितं अतएव वेधस्य घटादेः संस्पर्शनिविषयीकरणेन
 इतं अनेन परिमितेतरयोगिज्ञानादस्य विभावादिसंभिन्नत्वात् वेधांतरघटितस्पर्शस्य वैलक्षण्यमुक्तं। ननु तद्ग्राह
 कं निर्दिष्टं। ल्यकमेवास्त्वया व्यवहारो मुख्यः स्पष्टित आह। तत्र ग्राहकमिति विभावादिविशिष्टज्ञानजनकत्वेन ननु
 त्रिविकल्पकमित्यर्थः। अस्तु तत्तत्सविकल्पकं नेत्याह। नापीति। अलौकिकानंदमयस्य ब्रह्मस्वरूपस्पर्शस्य स्वयं
 प्रकाशत्वेन तद्ग्राहकं सविकल्पकमपि न भवतीति भावः। ननु रसस्य निर्विकल्पकसविकल्पकया ह्यत्वाभावेदतर
 निषेधस्येतरविधिनोतरीयकत्वादित्यायेन निर्विकल्पकया ह्यत्वे विरुद्धमापद्यते त आह। उभयाभाव रूपस्य वे
 त्यादि अपाद्यमानसुभयात्मकत्वापि लोकोत्तरतां स्वयंप्रकाशरूपतामवगमयति। यदि कोटि इयमेव स्यात् विरोध
 स्तर्हि स्यात्। ननु तत्र तथा स्वयंप्रकाशरूपाया तृतीयकोटेरंगीकारादिति भावः अथवा नकार्य इत्यादि नोत्तर

मिव्यक्तिनिषेधेऽन्यतरनिषेधन्यायेनोत्पत्त्यमिव्यक्तिरूपं विरुद्धमापद्येतेत्यत आह। उभयाभावसमयस्य चेत्या
 दिअन्यसमानं। आवर्यग्रहणेन ववववनेन वअयमेव चपक्षः सिद्धात इति सूचितं। ननु विभावानुभाव
 यमिवारिसंयोगासु निष्पत्तिरिति सूत्रे अमुकविभावानुभावयमिवारिसंयोगादमुकरसस्य निष्पत्तिरिति
 विशेषणा किमिति नोच्यत इत्यत आह। कांयाप्रादय इत्यादि। इत्यनेन प्रकारेण पृथक् अमुकविभावादिसंयो
 गादस्परसस्य निष्पत्तिरिति विशेषाभिधानेन यमिवारात् मिलिताः समुग्धत्वेन निदिष्टा इत्यर्थः। ननु समा
 न्येन निर्देशोऽपि नव्यमिवारिः केवलादिभावात्। केवलादनुभावात्। केवलात् यमिवारादसु निस्वत्तिर्दर्श
 नादित्याशंक्याह वियत्यादिना। आकाशं भ्रमरनीलोत्कगर्भमेघं दिशांश्रीः भ्रमरकोकिलधनिभिरलंकृता ३०
 भूमिर्नकाकुंजविद्रुवंधा अतः हे सुगुणैर्युक्तेन निप्रवरणेन मपि प्रसीद। अत्राकाशादय उदिपन विभावादेतर

४४
 मिव्यक्तिनिषेधेऽन्यतरनिषेधन्यायेनोत्पत्त्यमिव्यक्तिरूपं विरुद्धमापद्येतेत्यत आह। उभयाभावसमयस्य चेत्या
 दिअन्यसमानं। आवर्यग्रहणेन ववववनेन वअयमेव चपक्षः सिद्धात इति सूचितं। ननु विभावानुभाव
 यमिवारिसंयोगासु निष्पत्तिरिति सूत्रे अमुकविभावानुभावयमिवारिसंयोगादमुकरसस्य निष्पत्तिरिति
 विशेषणा किमिति नोच्यत इत्यत आह। कांयाप्रादय इत्यादि। इत्यनेन प्रकारेण पृथक् अमुकविभावादिसंयो
 गादस्परसस्य निष्पत्तिरिति विशेषाभिधानेन यमिवारात् मिलिताः समुग्धत्वेन निदिष्टा इत्यर्थः। ननु समा
 न्येन निर्देशोऽपि नव्यमिवारिः केवलादिभावात्। केवलादनुभावात्। केवलात् यमिवारादसु निस्वत्तिर्दर्श
 नादित्याशंक्याह वियत्यादिना। आकाशं भ्रमरनीलोत्कगर्भमेघं दिशांश्रीः भ्रमरकोकिलधनिभिरलंकृता ३०
 भूमिर्नकाकुंजविद्रुवंधा अतः हे सुगुणैर्युक्तेन निप्रवरणेन मपि प्रसीद। अत्राकाशादय उदिपन विभावादेतर

प्रतिपादयितुं एतत्प्रतियोगिभूतायाः ब्रह्मसूत्रेः सत्यनिर्दिष्टाति॥ स्थितीत्यादिना॥ कर्मत्वादि
पुनः प्रतान्यत्राभिवाचीणि रूपाणि यस्याः सा॥ अनेन प्रथमविशेषणादेलक्षणं सत्वरजसगुण
त्वा॥ अनेन द्वितीयविशेषणात् परमात्मादिसमवायिकारणं चादृष्टादिकालादिनिमित्तकार
णत्वं तृतीयविशेषणात् मधुरादिषड्रसतैरसैः न च मनोहरे वा॥ अनेन तुरीयविशेषणात् उक्त्या
निरूपितैरिह॥ एतदिति॥ वक्तीति वाक्यशब्दः उच्यते इति वाक्यार्थः उच्यते अनेनेति वाक्यार्थः
इति॥ अनेन तृतीयादेवा जयति शब्दः प्रयुक्त इत्याह॥ अतएवेति॥ ननु नमस्कार एव विघ्न निरासहेतु
इति चेत् तत्रातिरिक्त्या हीक्याह॥ जयत्यर्थं तच्चेति॥ यत्र सर्वोत्कृष्टत्वं तत्र नमस्कारत्वमित्यदि
तत्र नमस्कारनित्यत्वमात्रं कस्य सागर्थं सिद्धमन्यथाह॥ तामिति॥ तां प्रणमोस्मि अस्यैव
हृदयारिपितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनमभिधानीयं तत्परित्यज्य काव्यान् प्रयोजनानामन्यथाह॥

एकलाशाखादशिल्पादिः कलातत्त्वज्ञानं। उतुर्वगोतिधर्मादिप्रतिपादकाच्चतत्त्वरूपपरिज्ञानं।
मेलिरामायणादेर्महाकाव्यालुक्ष्यपरिचयः। आदिग्रहणार्थमाह। आदीति। इतिहासाद्वारतादेः पूर्व
ज्ञानं। एतेषां हि मर्शनात्। यावत्प्रतिः सानिपुणतेत्यर्थः। काव्येति तृतीयं हेतुं व्याकरोति। काव्यं कर्तुं
दिताकारद्योतकत्वेन पद्यत्वेति शब्दं व्याकरोति। इतीति। तदुद्भवइति व्याकरोति। तस्येति समुच्चयः। सोऽ
सामग्रीवचनइत्याह। हेतुरिति। एकैकहेतुर्वैकल्येन उभयकाव्योत्पत्त्यदर्शनात्। प्रत्येकहेतुत्वम
उद्भवइति। ननु तद्वदोषाविद्यादिना सामग्रीनोच्यते। तस्याः प्रतिपादितत्वात्। शब्दार्थव्यतिरे
कस्य बाधः। नापिलक्षणं। तस्य सालं कृतौ काव्ये वृत्तेरव्यापकत्वात्। इत्याशंक्याह॥ एवं श्रु
त्यस्य स्वमसाधिराणस्तत्त्वरूपलक्षणमित्यर्थः। तद्विषये नूलक्ष्यं काव्यमुच्यते। इतरत्वे स
विश्लेषे समुद्घोषादावतिव्याप्तिः। अर्थइत्येवमर्थः। उभयार्थहोपि श्रुतिकटुत्वादिना

यदि विधि समन्वयाभावात् परिश्रुतिमौवाशं क्यवमप्युपयति इति सर्वथेति इति गद्यो हेतुः
 पृथग्विधिः न चैविधकाव्यस्योत्पत्तिरेव न संभवत्यप्याभावादित्याशंकायां तदुपायप्रतिपादकं उत्तरं प
 ॥ इति ॥ अथ काव्यस्य शक्तिपदार्थमाह ॥ शक्तिरिति ॥ कवित्वस्य बीजप्रतिभा तद्रूपः पूर्ववत्सनाविश
 ॥ कवित्वबीजप्रतिभानमिति ननु शक्तिरेव नास्ति तत्संप्रापे प्रमाणभावादित्याशंकायां कार्यलिङ्गक
 ॥ यो विनोति ननु शक्तिविनापि काव्यं उत्पद्यत इत्याशंकायामपि लोकोत्तरेत्याद्यकलस
 ॥ प्रसृतं चेति निपुणाचार्यं ॥ द्वितीयहेतुं व्याचष्टे ॥ लोकव्येति ॥ लोकदश
 ॥ मन्त्रादुपचारात् लोकशब्देन लोकदशं गृह्यत इत्याह ॥ स्थावरेति ॥ तत्र माचरणी ॥ काव्यकरणे पद्यका
 ॥ अत्रादिदर्शयति ॥ शास्त्राणामिति ॥ छंदसः पिंगलोदिविरचिता तत्र अनुष्टुपादिवत्तसंदेहनिरासः ॥ व्याक
 ॥ नापि नीयादेः शब्दशुद्धिः ॥ आदिशब्दादिति तीत्यादि ॥ ततः नयापनयादिज्ञानेन अभिधानं जायते ॥